

*Міраслаў Грох (Прага),
прафесар Карлавага ўніверсітэту*

Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі?

(да праблемы параўнання чэшскай і беларускай “мадэлей” нацыянальнага Адраджэння)

Пры параўнанні працэсаў фармавання нацый у Чэхіі і Беларусі мы павінны пазбягаць павярхоўнай сінхроннай кампаратывістыкі. Безумоўна, не трэба вялікіх намаганняў, каб даказаць, што, напрыклад, каля 1900 г., г.зн. напачатку фазы “Б” беларускага руху, чэшскае нацыянальнае жыццё было значна больш развітым. У адрозненне ад беларусаў чэшская нацыя ўжо ўяўляла сабой цалкам сфармаваную супольнасць з уласнай акадэмічнай элітай, буржуазіяй і г.д. Гэты факт ніхто не можа падвергнуць сумненню, аднак для тлумачэння прычынаў, узамасувязяў і асаблівасцяў беларускага руху ягонага інфармацыйнага каштоўнасць будзе вельмі нізкай.

Калі мы хочам, каб параўнальны аналіз меў навуковы эфект, нам прыйдзеца адмовіцца ад сінхроннасці і параўноўваць абодва рухі не храналагічна, а сітуацыйна. У дадзеным выпадку прадметам параўнання будзе з’яўляцца пачатак перыяду нацыянальнай агітацыі, г.зн. пераходу ад навуковага і рамантычнага інтарэсу (фаза “А”) да нацыянальна ангажаванай фазы “Б”. Толькі ў гэтым выпадку можна паспрабаваць адказаць на пытанне, чаму нейкая група людзей вырашыла пачаць патрыятычную агітацыю, г.зн. прапанаваць новую нацыянальную ідэнтычнасць прадстаўнікам “уласнай” этнічнай групы.

Выкарыстоўваючы тэрмін “адраджэнне”, не трэба забываць пра яго метафарычнасць. Уяўленне пра існаванне нейкай карэннай нацыі, якая “спала” і якую было неабходна абудзіць і адрадзіць, належыць да баласту, пакінутага нам у спадчыну 19 ст., з якім мы павінны развітацца. Да пачатку нацыянальных рухаў не існавала ні чэшскай, ні беларускай сучасных нацый. Існавалі толькі этнічныя групы (іх называюць або тэрмінам “ethnos”, або “ethnie”), прадстаўнікі якіх мелі больш ці менш высокую ступень усведамлення сваёй адметнасці. У адпаведнасці з гэтым брытанскі сацыёлаг Энтані Сміт адрознівае два супрацьлеглыя тыпа “ethnie”. Першым тыпам этнічнасці была група, якая звонку характа-

Прафесар Карлавага універсітэту Міраслаў Грох (Прага)

рызавалася як своеасаблівая і адрозная ад іншых. Разам з тым яе прадстаўнікі не ўсведамлялі ўласнай адметнасці і іншым разам нават не мелі агульнапрынятага і замацаванага этноніма. А вось этнічную супольнасць складалі людзі, якія мелі этнонім, уяўленне пра агульнае паходжанне, валодалі элементамі калектыўнай памяці, а таксама ўсведамлялі ўласную сувязь з пэўнай, хоць, магчыма, яшчэ не дакладна вызначанай тэрыторыяй.

Ужо тут можна заўважыць першае адрозненне: у той момант, калі чэхі напярэдадні нацыянальнага руху ўяўлялі сабой этнічную супольнасць, беларускае насельніцтва знаходзілася недзе на мяжы пераходу ад этнічнай групы да этнічнай супольнасці. Гэтая розніца была істотнай для ўспрыняцця насельніцтвам знешніх імпульсаў, пасрэднікам якіх з'яўлялася сацыяльная камунікацыя. Мы будзем удзяляць асноўную ўвагу гэтаму фактару не толькі таму, што праблема сацыяльнай камунікацыі ў існуючай літаратуры ўдзяляецца недастаткова ўвага, але перш за ўсё таму, што менавіта ў гэтай сферы трэба шукаць ключ да тлумачэння прычынаў “спазнення” беларускай нацыянальнай агітацыі.

Больш чым паўстагоддзя таму амерыканскі палітолаг чэшска-жыдоўскага паходжання Карл Дойч апублікаваў кнігу “Nationalism and Social

Communication”, у якой ён ахарактарызаваў сучасную нацыю як супольнасць людзей, якіхаб’ядноўвае “камплементарнасць сацыяльнай камунікацыі” і ў выніку – “камплементарнасць сацыяльных і гаспадарчых прыярытэтаў”. Прыкметай такой камплементарнасці, на думку даследчыка, з’яўляецца здольнасць і магчымасць больш эфектыўнай камунікацыі з прадстаўнікамі адной вялікай сацыяльнай групы (у дадзеным выпадку ўласнай), чым з тымі, хто знаходзіцца за яе межамі. К.Дойч быў упэўнены, што інтэнсіўнасць і камплементарнасць камунікацыі можна вызначыць колькаснымі паказчыкамі яе складовых, да якіх даследчык адносіў перш за ўсё гарызантальную (міграцыя ў пошуках працы) і вертыкальную сацыяльныя мабільнасці, узровень адукацыі і ўдзел у грамадскім жыцці.

Ідэя К.Дойча заставалася невядомай некалькі дзесяцігоддзяў. Толькі пачынаючы з 60-х гг. мінулага стагоддзя яна аказалася запатрабаванай. Я належаў да ліку тых першых гісторыкаў, якія пачалі выкарыстоўваць канцэпцыю сацыяльнай камунікацыі ў якасці падставы для глумачэння сацыяльнай базы і складу нацыянальных хрухаў. Аднак амаль адразу я ўсвядоміў слабыя месцы гэтай тэорыі.

Па-першае, яе можна выкарыстоўваць толькі ў дачыненні да перыяду, які папярэднічае з’яўленню сучасных масмедыяў – тэлебачання і радыё. Разам з ім і з’явіўся цалкам іншы тып распаўсюджвання інфармацыі, які характарызуецца не толькі надзвычайнай інтэнсіўнасцю, але таксама шырокімі магчымасцямі для маніпуляцый адборам і апрацоўкай гэтай інфармацыі.

Па-другое, поспех альбо няўдачу нацыянальнага руху немагчыма растлумачыць выключна з пункту погляду большай альбо меншай ступені інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі, паколькі важнымі і вызначальнымі і для нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляюцца таксама змест і моўная форма інфармацыі, якая, аднак, пашыраецца дзякуючы той жа самай сацыяльнай камунікацыі. Так, напрыклад, інфармацыя пра лепшую апрацоўку глебы, развядзенне пчолаў не з’яўляецца істотнай для нацыянальнага руху, але інфармацыя такога кшталту набывае нацыянальна-мабільную значэнне, калі, напрыклад, прадстаўляе нейкага святога як нацыянальнага святога або звяртаецца да публікі на “роднай” мове.

Па-трэцяе, камунікацыя не з’яўляецца абстрактным паняццем, якое існуе па-за грамадскім падзелам працы, а гэта значыць, што яе ўплывы абумоўлены сацыяльнай сітуацыяй. Таксама трэба ўлічваць і тое, каму адрасаваная інфармацыя. Напрыклад, інфармацыя, якая датычыць умоваў прамысловасці і збыту, важная для прадпрыемнікаў, аднак яна не адыграе камунікацыйнай ролі паміж рабочымі або паміж сялянамі. Не менш важна, хто з’яўляецца носьбітам інфармацыі. Актыўны абмен

інфармацыяй паміж чыноўнікамі можа не паўплываць на камунікацыю шырокіх колаў насельніцтва.

Мэтаю дазенага артыкула не з’яўляецца тлумачэнне працэсу фармавання нацыі ў беларускіх умовах. Пакідаю гэтую праблему больш кваліфікаваным спецыялістам. Хачу толькі звярнуць увагу на некаторыя даследчыя магчымасці і падумаць над тым, у якой ступені мы можам выкарыстоўваць фактар сацыяльнай камунікацыі пры тлумачэнні нацыянальнага руху і, асабліва яго “беларускай мадэлі” ў кантэксце з іншымі нацыянальнымі рухамі ў Еўропе і перш за ўсё ў параўнанні з чэшскім нацыянальным рухам, які знаходзіцца на “супрацьлеглым полюсе” тыпалогіі працэсу фармавання нацыі. Я паспрабую праверыць і даказаць тэзіс, што асноўная розніца паміж чэшскім і беларускім нацыянальнымі рухамі – па перыядызацыі, інтэнсіўнасці і характару – заключалася ў ступені інтэнсіўнасці і камплементарнасці сацыяльнай камунікацыі. Гэты тэзіс зыходзіць з маіх ранейшых даследаванняў і заснаваны на тым факце, што чэшскі нацыянальны рух, які разгортаўся ва ўмовах развітой сацыяльнай камунікацыі, з’яўляецца адным (але не адзіным) з прыкладаў надзвычай паспяховага і ранняга фармавання сучаснай нацыі з непануючай этнічнай групы.

Амаль аднаасна ў той жа самы перыяд, г.зн. на рубяжы 19ст. нацыянальная агітацыя (імкненне да мэтанакіраванага распаўсюджвання нацыянальнай ідэнтычнасці) пачалася толькі сярод венграў, нарвежцаў і грэкаў. У параўнанні з імі беларускі нацыянальны рух, які адбываўся ва ўмовах вельмі нізкага ўзроўню сацыяльнай камунікацыі, належыць разам з македонскім, албанскім і галісійскім да найбольш запозненых Ці выпадкова?

Варта пералічыць асноўныя складовыя сацыяльнай камунікацыі. Пры кампаратывісцкім аналізе нацыянальных рухаў мы можам выкарыстоўваць іх у якасці крытэрыяў параўнання.

1. Элементарнай формай камунікацыі з’яўляліся звычайныя міжсабовыя адносіны ў межах звычайнага падзелу працы ў жыллі. З гэтай формы аўтаматычна вырастала больш высокая інтэнсіўнасць камунікацыі ў гарадах і ў месцах з больш высокай ступенню грамадскага падзелу працы;

2. Камунікацыя, якая ажыццяўлялася і кантралявалася традыцыйнай царквой падчас набажэнстваў і ў штодзённым жыцці прыходу;

3. Адносіны з установамі, а менавіта з органамі мясцовай адміністрацыі (памешчыцкай) альбо з органамі дзяржаўнага кіравання;

4. Вайсковая служба, якая з’яўляецца своеасаблівай, але, тым не менш, вельмі эфектыўнай складовай адносінаў з дзяржавай і тым самым фармавання ідэнтычнасці;

5. Распаўсюджванне пачатковай адукацыі і звязанай з ёй пісьменнасці, г.зн. распаўсюджванне ўмення чытаць і пісаць;

6. Міжасабовыя адносіны на мясцовым рынку, значэнне якіх залежала ад колькасці наведванняў;

7. Самастойная (асабліва гандлёвая) прадпрымальніцкая дзейнасць і звязаная з ёй мабільнасць, якая парушала межы маёнтку або мясцовага рынку;

8. Існаванне перыядычных выданняў ды іншай друкаванай прадукцыі на мове нацыянальнага руху;

9. Вышэйшая адукацыя (гімназіі, універсітэты);

10. Рэгулярныя падарожжы ў пошуках працы (калі такая магчымасць існавала).

Калі мы выкарыстаем гэтыя паказчыкі як крытэрыі параўнання ролі сацыяльнай камунікацыі ў чэшскім і беларускім нацыянальных рухах, то атрымаем даволі кантрастную карціну, якая будзе карыснай пры тыпалагізацыі абодвух рухаў у еўрапейскім кантэксце.

Здаецца, што першы крытэрыі не павінен істотна адрознівацца ў чэшскім і беларускім выпадках. Але, калі пад міжасабовымі адносінамі мы будзем разумець не кантакты падчас працоўнай дзейнасці, а выключна кантакты ў грамадскіх месцах, то адразу ўзнікае праблема колькасці падобных сустрэч. Калі пакінем без увагі кантакты ў царкве, то акажацца, што да грамадскай прасторы старой вёскі належалі, па-першае, корчмы, а па-другое, народныя святы, як правіла прымеркаваныя да рэлігійных. Тут можам толькі паставіць задачы для даследчыкаў альбо пытанні для дыскусіі: Наколькі шчыльнай была сетка корчмаў і шынокў на тэрыторыі Беларусі? Якую функцыю выконвала вясковая карчма (шынок)? Наколькі часта адбываліся народныя святы? Які характар яны мелі? (у чэшскай традыцыі – гэта паломніцтва, масленіца, крыжовы ход) Яшчэ больш важную ролю адыгрываў тып вясковай забудовы, колькасць паселішчаў, а таксама, верагодна, іншы тып сям’і. Напрыклад, тып чэшскай парнай сям’і вызначаў колькасць рэгулярных кантактаў паміж сваякамі, асабліва ў выпадку сямейных святаў (хрэсьбіны, вяселле). У сувязі з міжасабовымі кантактамі неабходна ўлічваць шчыльнасць насельніцтва і прыродныя ўмовы. Міжасабовыя кантакты ў шчыльна населеным раёне з добрымі шляхамі, безумоўна, былі больш рэгулярнымі і частымі, чым у мала населенай горнай або балоцістай мясцовасці.

Камунікацыя, апасродкаваная духоўнымі асобамі, у Чэхіі была звычайнай з’явай. Рэгулярнае наведванне набажэнстваў у пачатковы перыяд нацыянальнага руху ўсё яшчэ не фармальна кантралявалася святарамі і “грамадскай думкай” вясковых жыхароў. Царкоўная арган-

ізацыя была краёвай, чэшскай. Яна мела ўласных “нацыянальных” святых. Святары ў сваёй большасці належалі да чэшскага этнасу. Мовай набажэнства была лацінская, але казанні чыталіся па-чэшску. А вось у беларускай вёсцы царква была праваслаўнай, а значыць расейскай. Таму ўзнікаюць пытанні, якім было паходжанне праваслаўных святароў? Якой мовай яны карысталіся? Якое значэнне мела казанне праваслаўнага святара ў параўнанні з каталіцкім? Мяркую, што ў выпадку Беларусі важную ролю адыгрываў той агульнавядомы факт, што ўзровень адукацыі праваслаўнага кліру быў ніжэйшым, чым у каталіцкага. Тое ж можна казаць пра ўзровень і якасць перадаваемай інфармацыі. З улікам таго, што частка беларускага насельніцтва была каталіцкага веравызнання і арыентавалася на польскі касцёл, варта таксама паставіць пытанне, якую ролю ў беларускім нацыянальным руху адыгрываў фактар канфесійнага расколу?

Няма неабходнасці прыводзіць спецыяльныя даследаванні, каб сцвердзіць, што адміністрацыйная сістэма, а значыць і бюракратызацыя ў Габсбургскай імперыі яшчэ ў дарэвалюцыйны перыяд была больш развітая, чым у царскай Расеі. Па гэтай прычыне “простыя людзі” часцей кантактавалі з адміністрацыйнымі органамі. Пры гэтым варта адзначыць, што чэшскі этнас уключаў сярэднія і ніжэйшыя колы гарадскога насельніцтва, якія даволі часта кантактавалі з адміністрацыяй, а беларускі этнас амаль цалкам складаўся з сялянства.

Ролю вайскавай службы можна параўнаць з працай, паколькі тып войска ў Імперыі Габсбургаў напрыканцы 19 ст. істотна адрозніваўся ад тыпу расейскага войска. Тым не менш можна сцвярджаць, што ў аўстрыйскім войску салдат атрымліваў значна больш інфармацыі пра сваю зямлю. Пэўнае значэнне меў таксама моўны бок камунікацыі ў войску. У Габсбургскай імперыі, пачынаючы з перыяду праўлення Марыі-Тэрэзы, імкнуліся да таго, каб афіцэр мог паразумецца з салдатам, які не ведаў нямецкай мовы. А вось у расейскім войску, відавочна, былі ўпэўненыя, што беларускі і “маларускі” салдаты разумеюць расейскую мову.

Агульнавядомая розніца ва ўзроўні пісьменнасці ў Расеі і ў заходняй частцы Габсбургскай імперыі. Калі ў Чэхіі непісьменныя былі хутчэй выключэннем, у беларускай вёсцы яны складалі пераважную большасць. Пэўную ролю адыгрывала таксама адсутнасць гарадскога асяродку. З пэўнай доляй рызык можна выказаць меркаванне, што ўзровень пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі ў момант пачатку нацыянальнага руху прыблізна адпавядаў узроўню пісьменнасці ў Чэхіі напярэддні рэформаў Марыі-Тэрэзы, а ў перыяд разгортвання нацыянальнага руху ў Чэхіі ўменне чытаць і пісаць было больш пашыраным, чым у

той жа перыяд на тэрыторыі Беларусі. Таксама неабходна ўлічваць, што ў фармаванні нацыянальнай ідэнтычнасці розную ролю адыгрывала пісьменнасць, атрыманая ў пачатковай школе, дзе навучанне вялося на роднай мове вучняў (што было ў Чэхіі), і там, дзе дамінавала чужая мова, у беларускім выпадку – расейская.

Рэгулярныя рынковыя адносіны ў гарадскім асяродку былі звычайнай з’явай. Гэты факт у сувязі з раней названымі прычынамі меў, безумоўна, вялікае значэнне для Чэхіі. Чэшскія вясковыя жыхары ўжо пачынаючы з 18 ст. (калі не раней) рэгулярна наведвалі мясцовыя, гарадскія рынкі. Іх наведванне не абмяжоўвалася звыклым абменам таварамі. Яго неад’емнай часткай былі кантакты з людзьмі, якія жылі ў аддаленых мясцовасцях. Месцам кантактаў апроч рынку была яшчэ і карчма. У пераважнай большасці гарадоў цэнтральнай Чэхіі сярод рамеснікаў і дробных гандляроў пераважала чэшская мова. Падчас кантактаў вясковыя жыхары даведваліся пра падзеі ў аддаленых вёсках, пра якія ў сваіх родных мясцовасцях маглі атрымаць інфармацыю толькі ад святара.

На тэрыторыі Беларусі, наколькі мне вядома, рэгулярнае наведванне рынку не было звычайнай з’явай (нават не існавала такіх рынкаў). Абмен таварамі адбываўся дзякуючы перакупшчыкам, якія гэта рабілі непасрэдна ў вёсках. З улікам таго, што найчасцей гэта былі жыдоўскія гандляры, няма падставы сцвярджаць, што яны былі носьбітамі неафіцыйнай інфармацыі. Да таго ж большасць насельніцтва гарадоў альбо мястэчак не былі прадстаўнікамі беларускага этнасу і нават не належалі ў сваёй большасці да праваслаўнай канфесіі. Апошнія, аднак, не з’яўлялася выключнай рысай Беларусі. Падобная сітуацыя мела месца ў Літве і ў галіцыйскай частцы Украіны.

Гандлёвае прадпрымальніцтва, якое выходзіла па-за межы мясцовага рынку, безумоўна, не з’яўлялася заняткам чэшскіх сялянаў (калі не браць у разлік “далёкія фуры”). Аднак з прадпрымальніцкай дзейнасцю жыхароў чэшскіх гарадоў і мястэчак мы сустракаемся ўжо напрыканцы 18 ст., асабліва там, дзе развівалася мясцовая тэкстыльная вытворчасць, як правіла, арганізаваная па прынцыпу “расеянай мануфактуры”. Звычайна небагатыя чэшскія купцы былі здольныя перадаць заказчыкам, па меншай меры некаторыя веды пра навакольны свет, г.зн. пра “замежжа” і пра “замежнікаў”.

Уменне чытаць для нацыянальнай актывізацыі не было істотным да моманту пакуль да патэнцыяльных чытачоў не трапіла перыёдыка або іншыя друкаваныя выданні на мове, якую яны разумелі, а інфармацыя, што ўтрымлівалася ў гэтых выданнях, і публікацыі не зацікавілі іх. У Чэхіі папулярная і рэлігійная літаратура на чэшскай мове выдавалася

бесперапынку ўжо з 16 ст. У 18 ст. пачала выдавацца асветніцкая літаратура, напрыканцы гэтага ж стагоддзя – газеты, а пачынаючы з 20-х гг. 19 ст. – культурныя, сямейныя і літаратурныя часопісы. Падобнае было немагчымым у Беларусі да рэвалюцыі 1905 г. Першыя перыядычным выданнем, якое звярнулася да шырокага кола беларускамоўных чытачоў, была “Наша Ніва”. Друк і распаўсюджванне беларускамоўнай літаратуры сталі масавай з’явай толькі ў пачатку савецкага перыяду.

Доступ да вышэйшай адукацыі на землях Габсбургаў з моманту рэформаў Марыі-Тэрэзы не быў абмежаваны ні паходжаннем, ні (да пэўнай ступені) узроўнем дабрабыту. У сярэдняю школу і універсітэт мог трапіць кожны здольны малады чалавек, калі ён валодаў нямецкай мовай, а бацькі маглі прафінансаваць навучанне альбо з уласных сродкаў, альбо дзякуючы царкоўнай, а пазней і дзяржаўнай стыпендыі. Студэнты, якія не мелі стыпендыі, займаліся рэпетытарствам. Верагодны псіхалагічны бар’ер, які мог перашкаджаць бацькам, што не мелі вышэйшай адукацыі, накіраваць сына на вучобу ўжо даўно быў пераадолены. Сяляне звычайна пасылалі аднаго з сыноў “вучыцца на святара”, г.зн. у духоўную семінарыю. Такім чынам, адпраўка вясковых дзяцей на вучобу была звычайнай з’явай.

Рызыкну сцвярджаць, што для беларускага насельніцтва сітуацыя была цалкам іншай. Вышэйшая адукацыя была недаступнай не толькі таму, што адсутнічалі фінансавыя сродкі. У першай палове 19 ст. навучанне было прывілеям толькі шляхецкіх дзяцей. Да таго ж было цяжка вызваліцца з прыгону. І нават пасля ягонай адмены доступ да вышэйшай адукацыі беларусы атрымоўвалі ў выключных выпадках. Ім заставалася настаўніцкая і духоўная адукацыя, і тая на даволі нізкім узроўні. Да таго ж асобы з этнічна беларускага асяродку, якія траплялі ва універсітэты Масквы і Пецярбургу, аўтаматычна прымалі (ужо па прычыне моўнай блізкасці) расейскую ідэнтычнасць.

Дзеля дакладнасці трэба дадаць, што адносная “дэмакратызацыя” адукацыі ў Габсбургскай манархіі не была звычайнай з’явай у тагачаснай Еўропе. Вышэйшая адукацыя на працягу 19 ст. была практычна недаступная дзецям, якія належалі да ніжэйшых колаў грамадства, нават у такіх развітых і ліберальных краінах, як Англія і Францыя. У Скандынавіі доля студэнтаў з вясковых сем’яў і сем’яў рамеснікаў таксама была значна ніжэй, чым у Цэнтральнай Еўропе, хоць тут дзейнічаў перш за ўсё псіхалагічны бар’ер.

Падарожжы ў пошуках працы сталі актуальным сацыяльным феноменам толькі з пачаткам індустрыялізацыі, і іх значэнне для нацыянальнай самасвядомасці іншым разам перабольшваецца. Гэты фено-

мен павінен стаць прадметам канкрэтнага гістарычнага даследавання ў чэшскім і беларускім выпадках.

Таксама трэба ўлічваць аспект сацыяльнага складу. Калі беларускі этнас пражываў перш за ўсё ў сельскай мясцовасці, то чэшскі быў добра прадстаўлены сярод сярэдніх і ніжэйшыхколаў гарадскога насельніцтва ў цэнтральнай Чэхіі, г.зн. у гарадах, з чэшскамоўным вясковым наваколлем. Значна вышэйшы ўзровень сацыяльнай камунікацыі ў гарадах азначаў, што ўжо сацыяльны склад насельніцтва ствараў перадумовы для больш хуткага распаўсюджвання інфармацыі ў Чэхіі напачатку 19 ст., чым у Беларусі сто гадоў пазней.

Значэнне ўсіх гэтых крытэрыяў камунікацыі трэба разглядаць у яшчэ адным кантэксце. Як ужо адзначалася, сацыяльную камунікацыю не трэба ўспрымаць як нейкую абстрактную катэгорыю. Камунікацыя азначала перадачу інфармацыі, якая магла быць прынятай і ператварыцца ў істотны фактар нацыянальнай ідэнтыфікацыі толькі ў тым выпадку, калі, па-першае, гэтая інфармацыя датычыла нацыі і ўтрымлівала нацыянальныя аргументы, а па-другое, калі адрасаты маглі яе ўспрыняць. Нацыянальнае свядомае ўздзеянне патрыятычнай інфармацыі залежала ад таго, наколькі яна была прыёмальнай і адпаведнай ведам і светапогляду адрасатаў. Інфармацыя ўздзейнічала толькі тады, калі яна хаця б часткова адпавядала вопыту, ведам і стэрэатыпам. Вялікае значэнне мела структура свядомасці адрасатаў і тое, наколькі прыняцце новай інфармацыі было “падрыхтавана” папярэдняй інфармацыяй.

У гэтым сэнсе чэшская нацыянальная агітацыя ізноў жа аказалася ў лепшай зыходнай сітуацыі. Звычайны чэшскі грамадзянін, які жыў у горадзе або вёсцы, ужо задоўга да пачатку нацыянальнага руху сутыкаўся з інфармацыяй пра тое, што з’яўляецца падданым Чэшскага караляўства, што пражывае ў Чэхіі або Маравіі, і што “яго” зямля мае сярод розных святыхуласных “ апекуноў” (св. Вацлава, св. Кірылу і Мефодыя і г.д.). Базавая адукацыя, якая паступова распаўсюджвалася дзякуючы рэфармам Марыі-Тэрэзы, хоць і была арыентаваная перш за ўсё на трыяду (чытанне, пісьмо, лік), але ўтрымлівала асноўную інфармацыю пра “радзіму”, у якой маглі прысутнічаць звесткі таксама пра “нацыянальную” гісторыю. Калі чэшскія патрыёты прапаноўвалі новую нацыянальную ідэнтычнасць, іх агітацыя ператваралася ў абмен інфармацыяй пра сумесны вопыт, агульныя пачуцці і жыццёвыя пазіцыі. Ва ўмовах самадзяржаўнай Расеі сітуацыя выглядала цалкам па-іншаму.

Усе гэтыя дадзеныя пацвярджаюць значэнне сацыяльнай камунікацыі як ускоснага фактару фармавання нацыі, г.зн. якэлемента, які хоць і не павінен быць мець характар нацыянальнай агітацыі, але павышаў

верагоднасць таго, што гэтая агітацыя будзе паспяховай. Нельга сцвярджаць, што фармаванне сучаснай нацыі, а дакладней, поспех нацыянальнага руху, быў вынікам высокай інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі. Падобны тэзіс будзе моцным спрашчэннем. Узаемасувязь паміж камунікацыяй і прыняццем нацыянальнай ідэнтычнасці не з’яўляецца прасталінейнымі адносінамі тыпу “прычына – наступства”. Гэта пацвярджае еўрапейская гісторыя. Дастаткова звярнуць увагу на падабенства і розніцу некаторых вышэйзгаданых крытэрыяў у гісторыі нацыянальных рухаў.

Калі мы звернем увагу на гарадскі асяродак, то ўбачым, што нацыянальныя рухі, што раней за іншых уступілі ў фазу агітацыі, пераважна былі рухамі, удзел у якіх у першую чаргу прымалі гараджане – чэхі, нарвежцы, грэкі і венгры. Затое большасць запозненых нацыянальных рухаў знаходзілі сваё апірышча пераважна ў сельскай мясцовасці – літоўцы, эстонцы, латышы, украінцы і, безумоўна, беларусы. Але можна прывесці цалкам адваротныя прыклады. У прыватнасці, сербскі нацыянальны рух, якія быў адным з ранніх, меў пераважна сялянскі склад удзельнікаў, а ў запозненым каталонскім руху дамінавалі гараджане. Рухі, якія па сацыяльнаму складу балансавалі на мяжы вёскі і горада, уступалі ў фазу “Б” у 30 – 40-я г. 19 ст. Гэта датычыць харватаў, славенцаў, фінаў, балгар і фламандцаў.

Вынікі параўнання крытэрыю адукаванасці альбо пісьменнасці таксама неадназначныя. Высокі ўзровень базавай адукацыі дэманстравалі ў ранніх нацыянальных рухах разам з чэхамі нарвежцы, але гэтага не было ў палякаў і венграў. Дастаткова высокі ўзровень пісьменнасці быў у фінаў і славенцаў, тым не менш іх нацыянальны рух пачаўся і дасягнуў поспеху адначасна з менш адукаванымі харватамі. Узровень пісьменнасці ў сербскім руху быў не шмат вышэйшым, чым у запозненага руху ірландцаў, украінцаў альбо беларусаў. У гэтым выпадку трэба таксама ўлічваць сацыяльны склад этнасу. Там, дзе да этнасу належалі сярэднія, вышэйшыя, а таксама гарадскія колы, іх высокая адукаванасць была відавочнай, чаго нельга сказаць пра большасць сельскага насельніцтва. Гэта датычыць Польшчы, Венгрыі, Каталоніі і Ірландыі.

Будзе памылкай абмяжоўваць сувязь школьнай адукацыі і нацыянальнай свядомасці толькі праблемай пісьменнасці. Прыняцце нацыянальнай ідэнтычнасці залежала не толькі ад такога тэхнічнага навыку як уменне чытаць. Прачытаны тэкст, які прапанаваў падобную ідэнтычнасць, таксама як і вуснае слова, трэба было зразумець. Каб нехта мог прыняць аднолькавую з вялікай сацыяльнай групай – нацыяй – ідэнтычнасць, ён павінен быў уявіць, што належыць да супольнасці людзей, з

пераважнай большасцю якіх ён ніколі не сустрэнецца і ніколі не будзе іх ведаць асабіста. Больш 20 гадоў таму Бенедыкт Андэрсан ахарактарызаваў нацыю як “уяўленую супольнасць” (“imagined community”), г.зн. як супольнасць, прадстаўнікі якой здольныя ўявіць дадзеную канкрэтную супольнасць у выглядзе абстрактнага паняцця. Аднак гэтая здольнасць не даецца чалавеку ад прыроды. Чалавека трэба навучыць гэтаму тады, калі ён ужо здольны мысліць абстрактна і карыстацца абстрактнымі паняццямі. Дадзеную здольнасць чалавеку дае адукацыя. Толькі людзі, якія наведвалі школу ва ўзросце, здольным да абстрактнага мыслення (г.зн. прыблізна пасля 11-12 гадоў), маглі прыняць агульную з нацыяй ідэнтычнасць. Калі мы будзем улічваць гэтае палажэнне ў нашым параўнанні, то ўбачым, што роля школьнай адукацыі ў справе нацыянальнай агітацыі яшчэ больш узрастае (толькі не ў абмежавальных рамках звычайнай пісьменнасці).

Здольнасць да засваення абстрактнага паняцця “нацыя” і атаясамлівання сябе з пазначанай гэтым тэрмінам вялікай сацыяльнай групай была звязана з іншай непазбежнай перадумовай нацыянальнай агітацыі (фаза “Б”), якой з’яўлялася здольнасць прымаць і засвойваць ідэйныя імпульсы, якія паступалі звонку. Іншымі словамі, толькі на пэўным узроўні адукаванасці, па меншай меры, некаторыя прадстаўнікі этнічнай групы маглі прыняць удзел у культурнай трансляцыі інфармацыі пра тое, чым ёсць альбо чым павінна быць нацыя. Тым не менш, гэта не дае падставы сцвярджаць, што ідэя нацыі і “нацыяналізм” з’яўляліся асноўнымі прычынамі ўзнікнення сучаснай нацыі, як лічыў Ганс Кюн. Так, напрыклад, у чэшскай самасвядомасці тэрмін “нацыя” існаваў яшчэ ў перыяд позняга сярэднявечча, а ўжо ў 17 ст. нам вядомыя, па меншай меры, дзве чэшскія дэфініцыі, якія вызначалі нацыю з дапамогай агульнага мінулага, агульнага лёсу і агульнай мовы. У беларускім выпадку падобная паняццёва-лексічная традыцыя адсутнічала. Такім чынам, прызнанне культурнай трансляцыі важным момантам нацыянальнага руху, зусім не азначае, што прыняцце ідэі нацыі аўтаматычна адчыняла шлях да масавай фазы нацыянальнага руху.

Відавочна, што для прыняцця нацыянальнай ідэнтычнасці традыцыйная камунікацыя, апасроджаваная рэлігійным жырціём, мела большае значэнне, чым мы звычайна лічым. Моцныя рэлігійныя сувязі, безумоўна, кампенсавалі нізкі ўзровень урбанізацыі і непісьменнасць непануючага этнасу як у выпадку з сербамі, балгарамі і ірландцамі, г.зн. там, дзе ідэнтыфікацыя з уласнай канфесіяй адначасна адрознівала прадстаўнікоў дадзенай этнічнай групы ад пануючай эліты – асману або англічан. Значэнне канфесіі для пашырэння адукацыі (што ў меншай ступені ўплывала на

непасрэдную нацыянальную мабілізацыю) мы можам канстатаваць таксама ў фінскім і нарвежскім выпадках. Тут варта прыгадаць ранейшы тэзіс наконт таго, што не толькі пісьмовае, але і вуснае распаўсюджванне ідэі нацыі можа быць паспяховым толькі тады, калі прадстаўнікі этнічнай групы здолелі пераканацца ў існаванні “іншых” альбо, калі адукацыя пэўнай часткі прадстаўнікоў дадзенай групы дазваляла ім разумець тое абстрактнае паняцце, з якім было звязана існаванне нацыі.

Тым не менш высокая ступень сацыяльнай камунікацыі не была толькі перадумовай нацыянальнай мабілізацыі. Пры пэўных умовах яна магла выклікаць асіміляцыйны эффект. Асіміляцыю можна праілюстраваць прыкладам развіцця паўднёвага Уэльса (таксама можна было б разглядаць прыклад Шатландыі або Лужыцаў). Прамысловасць, якая развівалася ў гэтым рэгіёне з канца 18 ст., патрабавала рабочую сілу і прыцягвала капітал. У слаба заселеным ўсё яшчэ кельцкамоўным Уэльсе не хапала рабочых рук. Студы прыезджалі рабочыя з Англіі (пераважна кваліфікаваныя) і рабочыя з Ірландыі (пераважна без кваліфікацыі). Кельцкія рабочыя з Уэльса траплялі ў асяродак, дзе толькі ангельская мова стварала магчымасць сацыяльнага росту, і паступова асіміляваліся. Тым не менш яшчэ на пачатку 40-х г. 19 ст. парламенцкая камісія, якой было даручана высветліць прычыны галечы ў гэтым рэгіёне, у якасці адной з галоўных назвала недастатковае валоданне ангельскай мовай і рэкамендавала поўную англафікацыю школьнай адукацыі ва ўсім Уэльсе. Ці не з’яўлялася гэта прататыпам (значна больш позніх) асіміляцыйных вынікаў індустрыялізацыі на тэрыторыі Беларусі і, асабліва ў Менску?

Заўважальны таксама “адваротны накірунак” асіміляцыйнага ефекту сацыяльнай камунікацыі. Яе нізкі ўзровень з’яўляўся свайго роду фільтрам, які перашкаджаў асіміляцыі. Прыкладам гэтага можна лічыць якраз беларускі выпадак. Нізкі ўзровень сацыяльнай камунікацыі, як падаецца, выратаваў беларускую вёску ад асіміляцыі ці ў выглядзе русіфікацыі, ці ў выглядзе паланізацыі. Пры гэтым трэба адзначыць, што гарадскі асяродак, які, як вядома з гісторыі еўрапейскіх рэгіёнаў, з’яўляўся галоўным фактарам асіміляцыі, у Беларусі (таксама ў Літве і на тэрыторыі заходняй Украіны) аказаў мінімальны асіміляцыйны эффект. Галоўнай прычынай гэтага было тое, што ядром гарадскога насельніцтва з’яўляліся жыды, якія не мелі ні амбіцый, ні магчымасцяў каго-небудзь асіміляваць.

У гэтай сувязі ўзнікае пытанне, якую ролю ў нацыянальным руху адыгрывала блізкасць або аддаленасць моваў суседніх этнічных групаў? Відавочна, што ўласную моўную адметнасць лягчэй усведамляюць тыя групы, якія не могуць кантактаваць з суседзямі па прычыне поўнай адрознасці іх мовы або дыялекту ад суседзяў. У гэтым і заключаецца ас-

ноўная розніца паміж сітуацыяй чэшскага этнасу, галоўным суседам і партнёрам якога быў нямецкі этнас (г.зн. носьбіты незразумелай мовы, і становішчам беларусаў. Апошнія суседнічалі пераважна з носьбітамі ўсё ж такі даступных для разумення моваў – расейскай і ўкраінскай. Прычым на мяжы існавалі пераходныя дыялекты.

Гэтая розніца мае таксама рашаючае значэнне для мадыфікацыі развіцця моўнай сітуацыі ад дыгლოსіі да білінгвізму. Гэтую мадэль як камбінацыю суадносінаў паміж H(igh) і L(ow) language сканструяваў вядомы сацыялінгвіст Джозуа Фішман. Яна характарызавала сітуацыю ў поліэтнічнай дзяржаве дамадэрнізацыйнага перыяду. У такой дзяржаве пражывалі носьбіты розных моваў (альбо дыялектаў), з якіх толькі адна знаходзілася ў становішчы літаратурнай і больш-менш кадыфікаванай (H-language), іншыя трактваліся як мясцовыя дыялекты (L-language). Ва ўмовах грамадства дамадэрнізацыйнага тыпу з характэрным для яго нізкім узроўнем камунікацыйнай сітуацыі шматмоўя (diglossie) не выклікала ніякіх праблемаў. Разам з ростам сацыяльнай камунікацыі, складовай якой з'яўляліся не толькі адносінны ў гарызантальнай плоскасці, але таксама стасункі з адміністрацыйнымі органамі і памешчыкамі, носьбіты L-language пачалі ўспрымаць сваю моўную адрознасць як гандыкап альбо недахоп. Гэтае адчуванне магло ўзмацніцца тым, што носьбіты L-language пераставалі ўспрымаць моўную сітуацыю як непазбежнае наступства ўласнага прыгнечанага сацыяльнага становішча, а адцэньвалі як сацыяльную дэградацыю. Відавочна, што адметнасць уласнай моўнай сітуацыі, а, значыць, і моўны гандыкап, больш выразна адчувалі тыя, чыя L-language не з'яўлялася ні дыялектам, ні варыянтам дамініруючай H-language. Тэарэтычна існавала магчымасць ліквідацыі гэтага гандыкапа шляхам засваення афіцыйнай H-language. Пры гэтым месца дыгლოსіі займаў білінгвізм. Іншая магчымасць, якая, як вядома, рэалізавалася, была звязаная з арыентацыяй на стварэнне ўласнай літаратурнай мовы H-language і дасягнення яе прававой роўнасці з дамінуючай мовай. Такім чынам, адкрываўся новы шлях, які з'яўляўся ўскосным прадуктам сацыяльнай камунікацыі і паступова ператвараўся ў нацыянальны рух.

Пры выкарыстанні гэтай мадэлі ў дачыненні да нашых нацыянальных рухаў не цяжка ўбачыць адну істотную розніцу. Чэшская этнічная група, ці, дакладней, маладыя адукаваныя людзі, якія яе прадстаўлялі, вельмі рана пачалі ўспрымаць стан дыгლოსіі і ўласную моўную непаўнавартасць як несправядлівасць. Ужо на рубяжы 18 – 19 ст. яны пачалі арыентавацца на чэшскую моўную эмансipaцыю, г.зн. на стварэнне літаратурнай чэшскай мовы (H-language). Лагічным наступствам гэтага стала барацьба за чэшскую моўную праграму. У параўнанні з чэхамі ў

прадстаўнікоў беларускага этнасу доўгі час не ўзнікала праблемы з дугарадным становішчам сваёй мовы, бо яна ўспрымалася ў якасці складовай уласнага прыгоннага або залежнага стану. Інтэнсіфікацыя адносна ў расейскімі адміністрацыйнымі органамі адбывалася павольна і па прычыне моўнай блізкасці не стварала такіх камунікацыйных бар’ераў як у Габсбургскай манархіі. Сацыяльная і палітычная сітуацыя абумовіла з’яўленне беларускай інтэлігенцыі толькі на рубяжы 19 – 20 ст. Такім чынам, у беларускім выпадку рэакцыяй на мадэрнізацыю быў хутчэй білінгвізм, чым эмансipaцыя ўласнай H-language.

Мэтаю дадзенага артыкула не з’яўлялася спроба агульнаеўрапейскага параўнальнага аналізу ролі сацыяльнай камунікацыі. Яе інтэнсіўнасць у пэўных абставінах, безумоўна, з’яўлялася асноўнай умовай поспеху нацыянальнай агітацыі, а значыць і поспеху ў фармаванні сучаснай нацыі. Тым не менш яе нельга лічыць адзінай перадумай і прычынай працэсаў фармавання нацый. Нельга таксама ўстанавіць і даказаць прамую залежнасць паміж інтэнсіфікацыяй сацыяльнай камунікацыі і хуткасцю поспеху нацыянальнай агітацыі. Інтэнсіўная камунікацыя пры пэўных умовах магла, наадварот, паспрыць асіміляцыі.

Калі мы хочам зразумець пачатак нацыянальнай агітацыі і шукаем матывы, якія прывялі піянераў нацыянальнага руху да дзейнасці ў пэўным накірунку, то нам нельга абмяжоўвацца толькі фактарам камунікацыі. Параўнанне пачатку фазы нацыянальнай агітацыі ў іншых еўрапейскіх рухах прымушае ўлічваць таксама іншыя фактары, якія мы можам каротка ахарактарызаваць.

1. Перш за ўсё, гэта ідэалагічная спадчына хрысціянства і Асветніцтва, а менавіта ідэя “абранага народу”, гісторыя Вавілонскай вежы, барацьба іўдзейскай “нацыі” з ворагамі.

2. Асветніцкая ідэя рэгіянальнага патрыятызму, пад якім разумелася адназначна адукаванага чалавека за жыццёвыя ўмовы народу, які жыве на яго роднай зямлі. Наступствам гэтай ідэі быў абавязак працаваць дзеля паляпшэння адукацыі і ўзроўню жыцця гэтага народу.

3. Яшчэ больш важнай спадчынай Асветніцтва з’яўлялася перакананне ў тым, што ўсе людзі роўныя і адмова ад феадальных прывілеяў, якая праявілася спачатку ў сферы прававых нормаў (зборнікі законаў), а пазней у патрабаванні роўных магчымасцяў.

4. Самое Асветніцтва, аднак, было толькі складовай больш шырокага працэсу мадэрнізацыі, у выніку якога былі падвергнутыя крытыцы традыцыйныя каштоўнасці і выказана сумненне ў легітымнасці іх існа-

вання, парушаныя патрыманіяльныя і патрыярхальныя адносіны, якія дакладна вызначалі ідэнтычнасць і месца кожнага чалавека ў грамадстве. Адбываўся частковы, а іншым разам поўны распад традыцыйнай сістэмы каштоўнасцяў, што вяло да крызісу існуючай ідэнтычнасці.

5. Гэтую дэстабілізацыю ўсведмлялі перш за ўсё людзі з акадэмічнай адукацыяй. У выпадку, калі сярод іх аказваліся прадстаўнікі плебейскіх колаў этнічнай групы, г.зн. неасіміляваныя прадстаўнікі чэшскага або беларускага этнасу, то адбываліся пошукі новай ідэнтычнасці і шырылася ўяўленне пра тое, што іх этнічная група ўтварае або павінна ўтварыць НАЦЫЮ. Апошняя, як яны даведваліся, з'яўлялася каштоўнасцю самой па сабе і, адначасна, адвечнай супольнасцю, дзеля якой трэба фармаваць новую або рэфармаваць старую сістэму каштоўнасцяў. Ад гэтага пазнання заставаўся толькі адзін крок да пераканання, што гэтыя веды неабходна данесці да іншых прадстаўнікоў групы, якія належаць да нацыянальнай супольнасці, што гэтая прыналежнасць узвялічвае іх, але адначасна абавязвае працаваць дзеля добра іншых.

Тым не менш, прыняцце рашэння пра пачатак агітацыі, як вядома, само па сабе не было гарантыяй поспеху нацыянальнага руху. Нацыянальная ідэнтычнасць павінна была пранікнуць у масы, і менавіта тут галоўную ролю адыгрывала сацыяльная камунікацыя, якой мы ўдзялілі асноўную ўвагу. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што для прыняцця “сігналаў” з патрыятычных цэнтраў вельмі важнай з'яўлялася яшчэ адна перадумова: існаванне моцнага нацыянальнага канфлікту, які падзяляў два розныя этнасу і мог быць “перакладзены” на мову нацыянальных інтарэсаў. Якраз нацыянальна аформленая супярэчнасць альбо, дакладней, спалучэнне некалькіх істотных нацыянальных супярэчнасцяў, было важным фактарам чэшскай нацыянальнай мабілізацыі і спрыяла поспеху нацыянальнай агітацыі. Уяўляецца, што на тэрыторыі Беларусі нават на рубяжы 20 ст. нацыянальныя супярэчнасці не былі занадта вострымі.

Аднак адной інтэнсіўнасці сацыяльнай камунікацыі разам з нацыянальнымі супярэчнасцямі ўсё ж такі было недастаткова для фармавання нацыянальнай супольнасці. Наступнай перадумовай з'яўлялася магчымасць сацыяльнага росту для прадстаўнікоў этнічнай групы. Такая магчымасць была, як здаецца, большай для чэхаў на парозе 19 ст., чым для беларусаў на пачатку 20 ст.

Кожная канцэпцыя нацыі павінна была быць яснай і зразумелай. Гэта лягчэй дасягалася там, дзе падчас папярэдняй навуковай дзейнасці (фаза “А”) пэўная моўная норма была кадыфікаваная ў якасці “нацыянальнай”, пэўная інфармацыя стала асновай для канстрування нацыянальнага мінулага, а пэўная тэрыторыя была вызначана ў якасці “нацы-

янальнай” і быў створаны канон літаратурнай традыцыі. Усяму гэтаму палкам адпавядала фаза “А” ў чэшскім нацыянальным руху. І гэта адбылося не столькі дзякуючы высокаму ўзроўню навукоўцаў, колькі таму, што мінуўшчына і тагачаснасць чэшскага этнасу прадставіла для гэтага вялікую колькасць матэрыялаў (літаратура на чэшскай мове, рэшткідзяржаўнасці, сталіца ды інш.). Я не магу ўзяць на сябе смеласць падобным чынам ахарактарызаваць фазу “А” ў беларускім руху і яе ролю ў самавызначэнні нацыі.

Апошній, але тым не менш, вельмі значнай перадумовай поспеху або няўдачы нацыянальнай агітацыі з’яўляўся “знешні фактар”, а менавіта палітычныя ўмовы Імперыі, на тэрыторыі якой адбываўся нацыянальны рух, знешнія ўплывы, інспірацыі і ўзоры. Палітычны прыгнёт быў характэрны для фазы “Б” абодвух нацыянальных рухаў, аднак істотным адрозненнем было тое, што Аўстрыйская імперыя не адмаўляла існавання чэшскага этнасу і цярпіма ставілася да моўнай і культурнай дзейнасці прадстаўнікоў чэшскага руху, хоць не падтрымлівала яго палітызацыі і стварэння арганізацыйнай структуры. У беларускім выпадку ўсё было інакш. Знешняя інспірацыя, “трансляцыя” ідэі ў абодвух выпадках былі абцяжараныя, тым не менш, можна ў якасці гіпотэзы сцвярджаць, што ў дадзеным выпадку сітуацыя ў Расеі пачатку 20 ст. была больш спрыяльнай для “культурнай трансляцыі”, чым у Аўстрыі пачатку 19 ст. Да гэтага кантэксту, безумоўна, належаць інспірацыя і маральная падтрымка, якую беларускія патрыёты маглі атрымаваць з чэшскага і не толькі з чэшскага асяродкаў. Аднак гэта тэма ўжо іншага даследавання.

Заўвагі

Як ужо адзначалася, мэтай дадзенага артыкула не з’яўляецца ўстановаўленне новых фактаў з гісторыі чэшскага або беларускага нацыянальных рухаў. Сэнс артыкула ў пастаноўцы пытанняў і пошуку адказаў, а таксама ў выкарыстанні параўнальнага падыходу. Менавіта таму я не даю бібліяграфічных спасылак, а абмяжоўваюся толькі спісам прац, на якія абаліраўся. Тэарэтычная канцэпцыя заснаваная на падыходах, якія я ўжо апісаў (гл. “Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich” (Guttingen, 2005) і “Maie narody Europy” (Wrocław, 2002). У дадзеных працах прыводзяцца спасылкі на іншую навуковую літаратуру па праблематыцы фармавання нацыі і нацыяналізму, якая згадвалася ў тэксце.

Па праблематыцы беларускага нацыянальнага руху, спецыялістам па якому я сябе не лічу, выкарыстоўваліся:

1. Вьргенер М. Pripet-Polessie. Petemanns Mitteilungen. Ergdnzungsheft 237. Gotha, 1939;
2. Вейрау D., Lindner R. (ed.). Handbuch der Geschichte Weissrusslands. Göttingen, 2001;
3. Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии 1861 – 1914 гг. Минск, 1926;
4. Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weissrussland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999;
5. Radzik R. Między zbiorowości i etniczności a wspólnoty narodowej. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000;
6. Smith A.D. National Identity. Penguin Books, 1991;
7. Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004;
8. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921-1939. Warszawa, 1963;
9. Vakar N.P. Belorussia. The Making of a Nation. Cambridge, 1956;
10. Wasilewski L. Die nationalen und kulturellen Verhältnisse im sogenannten Westrussland. Wien, 1915;
Па праблематыцы чэшскага нацыянальнага руху прывяду толькі найноўшыя даследаванні і працы на замежных мовах:
11. le Caine Agnew H. Origins of the Czech National Renaissance. Pittsburg, 1993;
12. Hroch M. Na prahu národní existence. Touha a skutečnost. Praha, 1999;
13. Koshalka J. Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Wien, 1991;
14. Липніков Б. J. Чешский земль в добмршедбшезновй 1792-1848. Praha, 1999;
15. Ретврт J. (ed.). Ройбтку чешкйго нбродннго оброженн 1770-1791. Praha, 1990;
16. Љтаиф J. Obezšetnб elita. Чешкб спольност mezi tradicн a revolucн. Praha, 2005;
17. Трап M. Чешкй нброднн оброженн на Моравь в добмршедбшезновй а в революциннch letech 1848-1849. Brno, 1977;
18. Urban O. Die tschechische Gesellschaft 1848-1914. Wien, 1994;
19. Тэћ. Kapitalismus а чешкб спольност. Praha, 2003 (2 vyd.).

Ліпень 2006 г.